

RƏQƏMSAL HÜQUQUN ANLAYIŞI VƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Erkin Musayev*

Xülasə

Cəmiyyətdə son dövrlərdə texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində “sosial həyat”-in “virtual həyat”-la paralel irəlilədiyi müşahidə edilmişdir. Nəticədə insanlar “rəqəmsal aləmdə” “yaşamağa” başlamışlar. Sözsüz ki, insanlar bu aləmdə bir fərd kimi öz hüquqlarını da yeni bir müstəviyə gətirib çıxarmış və bununla da hüquqa yeni prizmadan yanaşmağın labüdlüyü hiss edilmişdir. Bu da öz növbəsində hal hazırda təkamül prosesində olan “rəqəmsal hüquq” adlı yeni hüquq sahəsinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Qlobal səviyyədə bir çox sahənin rəqəmsallaşması hüququn da rəqəmsallaşmasını qaçınılmaz etmişdir. Lakin burada maraqlı nüans bu rəqəmsallaşmanın hüquqa necə və hansı üsullarla nüfuz etməsidir.

Bu məqalədə adı çəkilən yeni hüquq sahəsinin anlayışı verilmiş, əhatə və təsir dairəsi göstərilmişdir. Bundan əlavə olaraq məqalədə rəqəmsal hüquqda ədalət və vicdanlılıq prinsipi, bu sahənin inkişafetməsi nəticəsində mümkün işsizlik problemi və onun həll yolları üzrə mülahizələr, klassik hüquqi prosedurlara yeni rəqəmsal yanaşma üsulları və geniş tətbiqinin nəzəri-praktik tərafları, onlayn cinayətkarlıq, rəqəmsallaşmanın dövlətlərin süverenliyi ilə tərs mütənəşib əlaqəsi, süni intellekt, e-məhkəmə, kiber zorakılıq və s. kimi digər maraqlı mövzular haqqında məlumatlar və keyzlər verilmişdir.

Məhz yuxarıda sadalanan yenilikçi mövzuların aktuallığı nəzərə alınaraq bu sahə tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda məqalədə rəqəmsal hüquq sisteminin boşluqları və problemləli təraflarına nəzər yetirilmiş və müvafiq sahələr üzrə təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *rəqəmsal hüquq, rəqəmsallaşma, suni intellekt, kiberhücum, kiber zorakılıq kiber mühit, onlayn cinayətkar, vicdanlılıq prinsipi.*

İnsanlar tarix boyunca müəyyən əmək alətləri və vasitələr düzəldərək öz gücünə güc qatmışdır. Bu proses əsrlər boyunca inkişaf edərək hal hazırda indiki texnologiyanın yaranması ilə nəticələnmişdir. İnsan canlılar içərisində yeganə “homo-faber”-dir (alət düzəldən canlı).

Cəmiyyətdə son dövrlərdə texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində “sosial həyat”-in “virtual həyat”-la paralel irəlilədiyi müşahidə edilmişdir. Bu, insanların virtual həyatının onların sosial həyatlarını da özündə ehtiva etməsinə səbəb olmuş, nəticədə insanlar “rəqəmsal aləmdə” “yaşamağa” başlamışlar. Sözsüz ki, insanlar bu aləmdə bir fərd kimi öz hüquqlarını da yeni bir müstəviyə gətirib çıxarmış və bununla da hüquqa yeni prizmadan yanaşmağın labüdlüyü hiss edilmişdir. Bu da öz növbəsində hal-hazırda təkamül prosesində olan “rəqəmsal hüquq” adlı yeni hüquq sahəsinin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Son dövrlərdə qlobal səviyyədə bir çox sahənin rəqəmsallaşması hüququn da rəqəmsallaşmasını qaçınılmaz etmişdir. Lakin burada maraqlı nüans bu rəqəmsallaşmanın hüquqa necə və hansı üsullarla nüfuz etməsidir.

Ədalət bərabər fürsətlər və imkanlar təmin edilərək haqqın bərqərar olunması deməkdir. “Rəqəmsal hüquq” heç bir sosial və s. başqa təbəqələşmələrdən

* Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının doktorantı

asılı olmayaraq hamı tərəfindən eyni səviyyədə əlçatanlığı ilə səciyyələnən ideal hüquq platforması deməkdir.

Rəqəmsal hüquq üstün mühakimə qabiliyyəti ilə şərtləndirilməyən, vicdanlılıq prinsipindən kənar qalan bütün hüquqi problemlərin həll edilməsi, ziddiyətli işlərlə əlaqədar hökm verilməsi, müqavilələrin tərtib edilməsi, hüquqi məsləhətlər verilməsi, iddia ərizələrin tərtib olunması, müxtəlif texniki hesablama proseslərinin aparılması və məhkəmə işlərinə “online” şəkildə baxılması kimi mühim əhəmiyyət kəsb edən xidmətlərlə yanaşı daha bir neçə buna bənzər xidməti özündə ehtiva edir.

Rəqəmsal hüquq - hüquq başlığı altında üstün mühakimə qabiliyyəti və vicdanlılıq prinsipindən kənar qalan rəqəmsallaşmış bütün hüquqi fenomenlərdir.

Rəqəmsal hüququn yaranmasını IV Sənaye İnkılabı ilə sıx əlaqəli olaraq onun bir tərkib hissəsi kimi səciyyələndirmək olar. Sənaye inkılablarının tarixçəsinə nəzər yetirsək I sənaye inkılabı XVIII əsrin II yarısından başlayaraq XIX əsrin yarısına qədər davam etmişdir. Bu inkılab buxar maşınlarının istehsalı ilə kütləvi mexanik istehsalə keçidlə nəticələnmişdir. II sənaye inkılabı XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvələri tarixində baş vermiş və elektrik maşınlarının istehsalı ilə yekunlaşmışdır. III sənaye inkılabı XX əsrin 60-cı illərində başlamış və kompyuterlərin istehsalı ilə “kompyuter inkılabı” adını almışdır. İlk dəfə suni intellekt termininə də məhz bu dövrdə Alan Turingin bir məqaləsində rast gəlinir.

Əslində rəqəmsal dünyanın təməlləri də məhz bu dövrdə atılmışdır. İlk elektron rəqəmsal kompyuterlər Soyuq müharibə zamanı hərbi məqsədlərə istifadə edilmişdir. [5] İnternetin də ilk versiyası olan ARPANET 1969-cu ildə hərbi məqsədlər üçün yaradılmışdır. Daha sonra TCP/IP protokolları tərtib olunmuşdur. Kommersiya məqsədli “world wide web”-in (www) yaradılmasıyla müxtəlif kompyuterlərdə saxlanılan məlumatların vahid bağ üzərindən mübadilə imkanı yaranmış, bununla da internet qloballaşmışdır.

IV sənaye inkılabı ilə internetin hər kəs üçün əlçatan olması, online sosial platformaların sürətli inkişafı, suni intellektin bir çox sahədə eləcə də hüquq müstəvisində tətbiq edilməsinə başlanılması və s. texnoloji yeniliklərlə rəqəmsallaşma prosesini təkamül etdirməkdədir.

Rəqəmsal hüquq anlayışını tam olaraq başa düşmək “IV Sənayə inkılabı” yəni “Texnologiya inkılabı” dövründə cəmiyyətdən təcrid olunmamaq üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal hüquq İT cinayətləri və kiber cinayətlər kimi mövzuları da özündə cəmləşdirir. Yeni hüquq sahəsi hüquq peşələrini, məhkəmə proseslərinin müddətini, elektron məhkəmə sistemlərini və yeni yaranacaq hüquqi şəxs - suni intellektə sahib elektron şəxsiyyəti və digər bütün hüquq sahələrini əlaqəli hissədə ehtiva edir. Bu hüquq sahəsini qaçınılmaz edən əsas səbəblərdən biri də artıq bəşəriyyətin “rəqəmsal həyatdan” asılı vəziyyətdə olmasıdır.

Rəqəmsal hüquq sahəsinin yaranması özü ilə birlikdə artıq hüquq nəzəriyyəsinə daha bir bölgünün (Rəqəmsal hüquq və Klassik hüquq) yaranması ilə nəticələnmişdir.

Klassik hüquqda vicdanlıq prinsipi bütün hüquq sahələrinin mərkəzində yer almışdır. Bəs rəqəmsal hüquqda vicdanlıq prinsipi özünü harda və necə biruzə verir? Normatətbiqetmə də bu prinsip nə dərəcə əhəmiyyət kəsb edir?

İlk öncə qeyd edim ki, ictimai vicdanlığa (toplum və cəmiyyətin ortaq şəklində formalaşdırdığı düzgünlük anlayışı) qarşı olan hər hansı normanın qəbul edilməsi 2 nəticə verə bilər: 1) realizəsinin mümkün olmaması - Yəni, praktiki olaraq tətbiq edilməsinin mümkünsüzlüyü. 2) ictimai qınağın hədəfi olması ilə nəticələnən kütləvi etirazlara səbəb olması (məs. 2018-ci ildə başlayan Fransada “Sarı jiletlilər”in etiraz aksiyaları)

Vicdanlıq prinsipi bu qədər mühim əhəmiyyət kəsb etdiyi təqdirdə yeni hüquq sahəsinin bu prinsip nəzərə alınmadan formalaşması mümkün deyil, lakin, yeni hüquq sahəsi texnologiya ilə sıx əlaqəli olduğundan bəzi problemlər ortaya çıxır. Məlumdur ki, nə suni intellekt (artificial intelligence) nə də başqa bir texnoloji yenilik “ənənəvi” vicdanı əvəz etmə qabiliyyətində deyil. Çünki suni intellekt, robotlar və digər hüquqi proqramlar müəyyən riyazi əməl və düşüncələrin məhsuludur, riyaziyyatın isə vicdanı yoxdur. Vicdanlıq prinsipindən kənarında isə hüquq düşünülə bilməz.

Nəticə olaraq, vicdanlıq prinsipi bu hüquq sahəsində əslində insan prinsipi deməkdir. Yəni insanın yeni hüquq sahəsində rolu və yeri hansı səviyyədədir. Artıq məntiqi mühakimə qabiliyyəti yüksək olan insanlar vicdanlıq prinsipinə əməl edərək yeni hüquq sahəsinin mərkəzində yer alacaqlar.

Zamanın keçmiş indiki və gələcək olaraq klassik 3 bölgüsü vardır. Texnologiyanın inkişafı nəticəsində biz artıq həmin an üçün “indi”, qısa bir müddət sonra üçün “keçmiş” yaşadığımızı flash-kart, disk və s digər vasitələrlə, yaxud həmin anları özündə ehtiva edən obyektləri (sənəd, foto, video və s.) internetə yükləyərək demək olar ki daimi və sonsuz müddətdə qalıcı edə bilirik. Bu yolla artıq biz hamı tərəfindən “görülə bilən” və “əlçatan” varlıq oluruq. Bəzən də bizim haqqımızdakı məlumatlar biz isətmədən də virtual sistemə əlavə edilir.

Yeni hüquq sahəsi fərdlərin daha sonra istəmədiyi “an”-larını və bilinməsini istəmədiyi məlumatlarını virtual aləmdən silməsini və rəqəmsal dünyanın onu unutmamasını təmin edə bilər mi? Bu sualla artıq ənənəvi insan hüquqlarından olmayan “unudulmaq” hüququ gündəmə gəlir. Bu hüquq təmin edilirmi?

Bununla bağlı bir kazusu diqqətinizə çatdırmaq istərdim: 2010-cu ildə Mario Costeja Gonzalez adlı ispan vəkili internetdə adını axtarıba verdiyi zaman haqqında 1998-ci ildə borcla əlaqədar olaraq əmlakının məcburi olaraq satılması ilə bağlı çıxan xəbərin qaldırılması üçün xəbəri tirajlayan qəzet, “Google İspaniya” və “Google İnc” şirkətləri barədə İspaniyada Məlumatların Qorunması Orqanına şikayət etmişdir. Vəkil sözügedən qəzetin ya həmin səhifəsinin qaldırılmasını ya da xəbərdə adının gizlədilməsini; “Google” şirkətlərindən isə axtarış zamanı çıxan həmin səhifənin qaldırılmasını tələb etmişdir. Məlumatların Qorunması Orqanı vəkili tələbini həmin məlumatın qəzetdə yayımlanmasının hüquqi zərurətdən irəli gəlməsi səbəbi ilə təmin etməmişdir. Eyni zamanda “Google” şirkətləri barədə isə axtarış nəticələrində həmin səhifənin qaldırılması və gələcəkdə əlçatanlığın

məhdudlaşdırılmasına dair qərar vermişdir. “Google” şirkətinin bu qərardan şikayətçi olması son olaraq işin Avropa Ədalət Məhkəməsində baxılması ilə nəticələnmişdir. AƏM məhkəmə prosesinin yekunu olaraq haqqında informasiya olan şəxsin tələbi ilə internet məkanında mövcud olan yersiz, etibarsız və köhnə məlumatları ehtiva edən linklərin axtarış sistemlərindən qaldırılmasının məcburiliyi ilə əlaqədar qərar vermişdir. Qısaca məhkəmə “unudulmaq” hüququnu rəsmi olaraq tanımış və təmin etmişdir. Qərara görə əlaqəli şəxsin hüququ axtarış sistemlərinin maddi mənfəətlərinin önündə gəlir. Lakin burda da istisnalar qeyd olunmuşdur. Bu istisnalara şəxsin sosial-ictimai kimliyə sahib olması, əlaqəli şəxsin hüququna müdaxilə və ictimaiyyətin sözügedən məlumatı əldə etməsinin qanuni olaraq balanslaşdırıla bilməsi aiddir. [9]

Sözügedən xəbərin internet axtarış sistemlərində yer alması “unudulmaq” hüququ kimi bizim alışmadığımız terminin həmin vəkil üçün əhəmiyyəti nə idi? Sadə məntiqlə fikirləşsək, hər hansı bir vəkil üçün haqqında “borcuna görə əmlakını itirmiş” statusunun formalaşmasının xoşagəlməz hal olduğunu görürük.

Rəqəmsal hüququn formalaşması ilə bu tipli kazusların daha da artacağı əlbəttə ki istisna edilmir. Lakin onu da qeyd edim ki, “unudulmaq” hüququnun təmin edilməsi məlumat əldə etmə və mətbuat azadlığı kimi dövrümüzdə cəmiyyətin həssas olduğu məsələlərə də məhdudiyət gətirməməlidir. Hər iki nüans hüquqa və vicdanlılıq prinsipinə uyğun olaraq balanslaşdırılmalıdır. Dijitallaşmanın səbəb olduğu bu tip kazuslarda da vicdanlılıq prinsipinin nəzərə alınması rəqəmsal hüquq üçün bu prinsipin əhəmiyyətini bir daha göstərir.

Bu hüquq sahəsinin inkişaf edərək tam formalaşması nəticəsində hüquq sferasında işsizliyin artacağı və “tərs ekonomik köç”-ün baş verməsi də istisna edilmir. Belə ki, rəqəmsallaşmanın təsir edəcəyi peşələr sırasında vəkillik və notariat da vardır. Hər hansı bir vəkilin ümumi olaraq gördüyü işlərə müqavilə hazırlamaq, iddia ərizəsi/şikayət ərizəsi tərtib etmək, hüquqi məsləhət vermək və s. misal gətirmək olar. Gələcəkdə yeni hüquq sahəsinin və texnologiyanın birgə əməkdaşlığı nəticəsində bunları edə bilmə qabiliyyətində olan robotlar/programlar yaradılsa hüquqşünaslar (vəkillər) işsiz mi qalacaq?

Adı çəkilən digər peşə-Şumerlərdə “burqul”, babil dövründə “dubsar”, qədim misirdə “aqoronamos”, qədim yunanıstanda “iərməmmes”, qədim romada “tabellion”, osmanlı dövründə “katib-i adil”, ərəb mənbələrinə “katiblik”, “mirzəlik” adlandırılmış, günümüzdəki adı isə latınca “nota” (qeyd, işarə) sözündən gələn notariat yer üzündə ən qədim peşələrdən biridir. [3]

Müasir Azərbaycan qanunvericiliyində notariat dedikdə “qanunla nəzərdə tutulmuş hüquqi hərəkətləri (bundan sonra notariat hərəkətləri) aparmağa müvəkkil edilmiş şəxslər” birlikdə başa düşülür. Notariat fəaliyyətinə isə “Azərbaycan Respublikasında rəsmi və doğru sənədlərin tərtibi üçün hüquqların, hüquqi əhəmiyyətli faktların təsdiqi və digər notariat hərəkətlərinin aparılması” kimi tərif verilir. [1] Buradan da görünür ki lap qədim dövrlərdən cəmiyyətin 3-cü güvənəbiləcəyi şəxsə ehtiyacı olduğundan bu peşənin yaranması labüd olmuşdur və cəmiyyət var olduqca bu peşə də mövcudluğunu saxlayacaqdır.

Bu hissədə qoyulan problem hüququn rəqəmsallaşmasının notariat peşəsinə necə təsir etməsi məsələsidir. Yuxarıda vəkillik peşəsinə münasibətdə müəyyən nüansları qeyd etmişik. Sözsüz ki, dijital hüquq sahəsinin formalaşması bu peşəyə də təsirsiz ötürməyəcəkdir.

Güvən məsələsinin rəqəmsal yollardan təmin olunacağı təqdirdə, yəni hər hansı hüquqi faktın həqiqiliyinin təsdiqlənməsi, rəsmi və doğru sənədlərin dijital üsullarla tərtib edilməsi mümkün olarsa notariuslar işsiz mi qalacaq? Bu sualı aktuallaşdıran məqam odur ki, artıq etibarlı qurum rolunu oynayan “blok zənciri” (block chain) texnologiyası hələ geniş spektrdə olmasa da fəaliyyət göstərir.

ABŞ-nin Milli Notariat Asosiasiyasının rəsmi saytında yer alan Nevada vilayətinin Senatorluğunun 398 nömrəli qanun layihəsində blok zəncirinin anlayışının Azərbaycan dilinə tərcüməsi aşağıdakı kimidir: “Blok zənciri: əməliyyatların elektron qeydlərini və ya a) sıralanmış olan; b) qeydiyyatı aparılmış əməliyyatların yaxud digər məlumatların əsaslılığının və ya inkar edilməzliyinin təmin edilməsinin sığortalıması üçün bir və bir neçə komputer yaxud da məşin tərəfindən qorunan və ya emal olunan; c) və kriptografiya tərəfindən təsdiqlənmiş; digər məlumatları ifadə edir [13]. Bu texnologiya “zəncirləmə” modeli əsasında inşa edildiyi üçün izlənilə bilər, lakin, qırılmaz və bir mərkəzdən asılı olmadan əməliyyat etməyə imkan verən bir texnologiyadır. Bunun nəticəsində əməliyyatlar birbaşa tərəf olan subyektlər arasında etibarlı şəkildə həyata keçirilə bilər. [6]

Hal-hazırda notariatlarda əməliyyatlar özü də onlayn mühitdə həyata keçirilir. Notarius hər hansı əməliyyatı həyata keçirərkən komputer və internetə ehtiyac duyar. İstifadə olunan rəqəmsal sistem çöksə yaxud da hər hansı problem yaransa xidmət göstərilməsi mümkün olmur və notariusların fiziki olaraq orda olmasının heç bir əhəmiyyəti qalmır. Artıq indiki dövrdə belə tədricən dijital mühitə keçən notariat sisteminin gələcək də ümumən rəqəmsallaşması qaçınılmazdır.

Notariatda “blokchain” texnologiyası ilk dəfə 2019-cu ilin aprelində Çinin Pekin şəhərində “blokchain notary” adlı pilot layihə vasitəsilə tətbiq edilmişdir. Yeni rəqəmsal notariat sisteminin üstünlükləri bunlardır: 1) birbaşa olaraq sənəd və ya sertifikat sahibini sənəd və sertifikatını sadəcə müəyyən kodlar vasitəsilə yoxlayaraq həqiqiliyini təsdiq edə bilər. 2) sənədlərin məhv edilməsinin yaxud dəyişdirilməsinin qarşısının həmin kodlar vasitəsilə ala bilər və s. [14]

Yaxın gələcəkdə hüquq sahəsində suni intellektə sahib robotlar yaxud proqramlar yaradıla bilər. 10 il əvvəlki texnologiya ilə indiki texnologiyanın sahib olduqları imkanlar arasında ki fərqlərə baxdıqda sözügedən məsələ realıqdan uzaq görünür. Texnologiyanın yüksək səviyyədə və olduqca sürətli bir şəkildə inkişaf etməsi bu an üçün təxəyyül edə bilməyəcəyimiz imkanları da gələcəkdə bizim üçün əlçatan edəcəkdir.

Müəyyən işlərə dair yüksək ixtisaslı suni intellektlərin mövcud olması gələcəkdə hüquq sahəsində məhkəmə işinə qısa müddətdə baxılması, ardıcıl və yorucu hüquqi prosedurlarının bəzilərinin ixtisara salınması və sadələşdirilməsi ilə daha optimallaşdırılmış yeni prosessual sistemin yaranması və bu sahədə canlı işçi qüvvəsinin gözəçarpaq dərəcədə azalması ilə nəticələnməcəkdir. Sürətli, ekonomik

və populyar olacaq hüquqi proqramlar və suni intellektli robotlar cəmiyyətdə güvən qazandıqdan sonra hüquq sahəsində işsizlik kəskin şəkildə özünü biruzə verəcəkdir.

Digər maraqlı məsələ isə odur ki, bu suni intellektə sahib robotların və yeni texnologiyaların istifadəçisi də məhz elə hüquqşünaslar (misal üzərində vəkillər, notariuslar) özləri olacaqdır. Bəs həmin bu proqramlardan istifadə edən hüquqşünaslar yəni işsiz qalmayacaq insanlar kimlər olacaq? Onlar hansı keyfiyyətlərə sahib olmalıdırlar?

Aşağıda adı çəkilən 4 xüsusiyyəti özündə cəmləşdirən hüquqşünaslar rəqəmsal hüquq dövründə də ehtiyac duyulan kadrlardan olacaqdır: 1) Mühakimə qabiliyyəti yüksək olan 2) Vicdanlılıq prinsipini rəhbər tutan 3) Məsələyə yanaşmada konkret həll yönümlü olan 4) Texnoloji vasitələrdən istifadə bacarığı yüksək olan. [8]

Yaxın 5-10 il ərzində texnologiyanın imkanlarından geniş istifadə bütün sahələrə yayılacaq və artıq ehtiyac halını alacaqdır. Böyük şirkətlərdə, o cümlədən dövlət qurumlarında hər hansı bilik, zehni bacarıq tələb etməyən sahələrdə işlərin əksəriyyəti robotlaşmış maşınlar/proqramlar tərəfindən görülməli biləcək səviyyəyə gələcəyi üçün yalnızca yüksək ixtisaslı işçilərə ehtiyac duyulacaqdır. Nəticədə “tərs eko köç” hadisəsi baş verəcəkdir. Yəni inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə “işçi axını” olacaqdır. Artıq öz ölkələrində ehtiyac duyulmayan işçilər texnologiyanın daha az inkişaf etdiyi ölkələrə işləmək üçün axın edəcəklər.

Klaus Schwab-ın “Dördüncü sənaye inqilabı” kitabında da qeyd olunur ki, 2025-ci ildə özəl sahədə audit işlərinin 30%-i suni intellekt tərəfindən həyata keçirilməsi və özəl qurumların (şirkətlərin və s.) idarə heyətlərində suni intellekte sahib maşınların (robot, program və s) yer alması ehtimal olunur. [12]

Rəqəmsallaşmanın 3 əsas ünsürü sürətli, ekonomik və populyar olmaqdır – yəni S.E.P (speedy, economic, popular - S.E.P). Bunlar rəqəmsal hüquqda özünü bu hüquq sahəsinin üstünlükləri olaraq əks etdirir. İndi isə bu ünsürlərin rəqəmsal hüquqdakı üstünlüklərinə ayrıca olaraq nəzər yetirək:

Rəqəmsal dünyanın içində məlumatların sürətli şəkildə virtual platformalarda yayılması böyük məlumat bazasını (big data) yaratmışdır. Eyni zamanda məlumatların rominqi nəticəsində rəqəmsal platformalarda sosial baxımdan ictimai qınağın/sosial vicdanın yaranmasında sürət çox önəmli vasitədir. Hər hansı məhkəmə prosesində təqdim edilmiş sübutlara əsasən məhkəmə doğru qərar verərək ədaləti bərqərar etsə də bu qərar prosesual müddət baxımından gec baş verərsə haqlı tərəf daha uzun müddət hüquq pozuntusuna məruz qala bilər. Cəmiyyətdəki ümumi fikrə əsasən haqlı olan tərəf haqqını nə qədər qısa müddətdə əldə etsə, ədalət də o ölçüdə qorunmuş hesab edilir. Fransız İnqilabının məşhur simalarından olan Mirabeau-nun “Ədalət topaldır, ağır ağır gedər, lakin son olaraq gedəcəyi yerə çatar” fikri artıq sürətlə səciyyələndirilən yeni rəqəmsal dünyada əhəmiyyətli olmayacaqdır [15].

Ənənəvi məhkəmə işləri sırasında hətta 10 illərlə davam edən proseslərə də rast gəlmək olur. Rəqəmsal hüququn formalaşması nəticəsində artıq məhkəmələrdə iddia qaldırma, iddiaya baxılması və iddiaya bağlı qərar verilməsi eyni zamanda cinayət işlərində ki prosesual müddətlər sürətlənəcəkdir. Elektron məhkəmə sisteminin yaradılması bunun bariz nümunələrindəndir. Reallıq bundan ibarətdir ki, sürətlənən həyatımızda hüquq da sürətlənmək məcburiyyətindədir, əks təqdirdə həmin sürətlə ədalətdən uzaq qalacaqdır.

Ekonomik olmaq təmin edilən malın və ya xidmətin dəyərinin daha ucuz bir qiymətlə təqdim edilməsi deməkdir, yəni maddi baxımdan daha münasib olmaq. Xüsusilə virtual mühitdə təqdim olunan xidmətlərin ödənişsiz olması bunların ən çox istifadə edilən platformalar olmasına gətirib çıxarmışdır. Təbii ki bu platformaların ödənişsiz olması istifadəçi axınına səbəb olmuşdur. Günümüzün ən böyük RTM-ləri (rəqəmsal ticarət mərkəzləri) şübhəsiz ki, “App Store” və “Play Store”-dir.

Digər tərəfdən, hal-hazırda hüquq sistemindəki məhkəmə xərcləri hər kəs üçün münasib deyil. Doğrudur, bu xərclərin dövlət tərəfindən qarşılınması üçün də tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur, lakin bunlar hamısı vətəndaşın gözündə yorucu prosesual əngəl kimi görünür. Rəqəmsal hüquq dünyasında isə sürət birinci şərt olduğundan bu kimi hallar ortadan qaldırılacaqdır və bu da hər kəs üçün əlçatan və ekonomik (mümkünsə ödənişsiz yaxud, cuzi ödənişlə) hüquqi proqramlarının yaradılması ilə mümkün olacaqdır. Rəqəmsallaşmanın bir sonrakı mərhələsində artıq bu sahədə suni intellekte sahib robotlar yaxud proqramlar onlara yazılmış datalar üzərindən ortalama olaraq vətəndaşlar tərəfindən verilən sorğulara dair doğru hüquqi məsləhətlər verə biləcəklər.

Dövrümüzdə və gələcəkdə hər kəs tərəfindən tanınmaq üçün virtual mühitdə mövcud olmaq əsas faktordur. Artıq bu dövrdə böyük kütlələr tərəfindən rəqəmsal dünyanın neməti olan virtual sürətlə tanınmaq olar. Gələcəkdə rəqəmsallaşmayan hər hansı bir varlığın populyarlıq qazanması mümkün olmayacaqdır.

Son dövrlərdə virtual populyarlığın hətta hüquqa, birbaşa desək, məhkəmə prosesinə və çıxarılan qərarlara təsiri geniş yayılmağa başlamışdır. Nəzəri olaraq məsələni izah etsək deyə bilərik ki, virtual mühitdə sürətlə yayılan və populyarlıq qazanan hər hansı bir hadisənin tərəflərinin sosial-ictimai qınağın müsbət və ya mənfi cəhətdən hədəfinə çevrilməsi həmin hadisənin mümkün məhkəmə prosesinə də təsirsiz ötürmür. Artıq məhkəmə qərar qəbul edərkən, sosial vicdanın/ictimai qınağın hədəfində olmasını gözdə tutmaq da bilmir. Nəticədə məhkəmə işində çıxarılan qərarın hüquqi bazası qanunlar olsa da, real bazasını cəmiyyətin verə biləcək potensial reaksiyası təşkil edir.

Lakin bunun da nəticəsi olaraq, bir müddət sonra sosial şəbəkələrdə, online mətbuatda yayılan videolar, şəkillər barədə artıq “yaxşı ki bunlar varmı” fikri yaranacaq və aidiyyəti orqanların normatəbiiqetməsi, hüquqi tələbləri icra etməsi yayılan həmin informasiyalarla əlaqələndirilməyə başlanılacaq. Nəticə olaraq , eyni məzmunlu populyar olan və olmayan 2 hadisə cəmiyyətdə hüquq sistemində olan güvəni sarsacaqdır.

Burada diqqət yetirməli olduğumuz digər məqam isə bu “populyarlığın” hər zaman ədalətin daha tez bərpa olunmasına deyil, bəzən ədalət tərəzisinin tarazlığını pozmaya da xidmət edə bilməsi ehtimalıdır. Belə ki, sosial platformalarda və online mətbuatda rastlaşdığımız bu populyar işlərdə bir qayda olaraq tərəflərdən birinin səsi daha yüksək əks etdirilir. İlk baxışda haqlı və ədalətsizliyə məruz qalmış kimi gördüyümüz o şəxsin əslində haqsız və günahkar olduğu daha sonradan aydın olur, bəzənsə ümumiyyətlə aydın olmur, nəticədə populyarlıq ədalət tərəzisinin tarazlığını pozur. Buna isə səbəb həmin məlumatlarda (foto-video və s.) yalnız müəyyən fragmentlərin bizlərə göstərilməsidir. Çox zaman biz o fragmentlərin əvvəlində və sonunda nə olduğundan, nələrin baş verdiyindən məlumatsız qalırıq. Eyni zamanda çəkiliş üsul və vasitələri, effektlər, çəkiliş bucağı və s. bizi hadisəni olduğu kimi dərk etməyə imkan vermir. (Məsələn, çəkiliş zamanı bir insanın digərinə silah doğrultması və kameraya hər hansı mənbədən düşən işıq səbəbindən qarşısındakı insanın əlində nə olduğunu görə bilmirik, və ilk baxışda bizə silahı tutan insan günahkar görünür və məhz “sürət”-in hesabına dəqiqələr içərisində milyonlarla insan bu informasiyanı yanlış formada qəbul edir və gördüyü yanlışa görə də yanlış reaksiya verir və cəmiyyətin vicdanı yanılır [9].)

Nəticədə görürük ki, bu 3 ünsür bir birindən ayrılmaz şəkildə bir vəhdət təşkil edir və rəqəmsal hüququn əsas elementləri olan bu 3 ünsürün həqiqətən cəmiyyətə yardımçı olmağı onlardan necə və hansı məqsədlərə istifadə edilməsindən asılıdır. Bunları istifadə edənlər də yeni dövrdə bizlər olacağıq, və bizim öhdəmizə düşən burada hədəfi, məqsədi düzgün seçmək və əlimizdə olanları ədalətin bərqərar olmasına xidmət edəcək şəkildə istifadə etməkdir, yəni vicdanlılıq prinsipini rəhbər tutmaq.

Yeni hüquq sahəsi yaranması yeni hüquqi terminlərini də hüquq lüğətini daxil edilməsini ləzüm edir. Bunlardan biri də “onlayn cinayətkar” terminidir. Nədir bu onlayn cinayətkar? İnformasiya texnologiyaları cinayətləri, kibercinayətlər, dələduzluq - bu cinayətlərin online platformada necə və hansı üsullarla törədilə biləcəyi artıq əksəriyyət tərəfindən başa düşülür. Mənim toxunmaq istədiyim məsələ online platformada qəsdən adam öldürmə cinayətinin törədilmə ehtimalıdır.

Əslində bu məsələ artıq ehtimal deyil, çoxuna tanış gələn “The Blue While” “oyunu” və buna bənzər digər proqramlarda real baş vermiş, təsdiqini tapmış aktdır. Bu tip “oyunlar”da əvvəlcə istifadəçinin şəxsi məlumatları özünün razılığıyla provayder tərəfindən əldə edilir, daha sonra “oyun”dakı missiyalara tamamlama bilməsə, oyunu quran şəxs istifadəçini müxtəlif əməlləri törətməyə məcbur edir, yaxud bu əməlləri törətməyi bir missiya kimi istifadəçinin qarşısına qoyur. Bu da əslində mənəvi zorakılıqdır (məsələn seksual xarakterli hərəkətlər etməyə məcbur etmə, cinsi zorakılıq, intihar həddinə çatdırma və s.) [7]. Sadalanan əməllər AR Cinayət qanunvericiliyinə görə cinayət əməlləri kimi qiymətləndirilmişdir və CM-ə əsasən qanunla müəyyən edilmiş çərçivədə sanksiyaya səbəb olur. Bəzən bu hadisələr xoşagəlməz istiqamətdə irəliləyir və nəticədə istifadəçinin özünü öldürməsinə yaxud öldürülməsinə səbəb olur. Nəticədə oyunu yaradan şəxs-təminatçı, yazdığı program vasitəsilə bilərək və istəyərk yaxud istəməyərk (ehtiyatsızlıq-

dan) qəsdən adam öldürmə cinayətini törətmiş olur. Cinayətkar seçdiyi “qurbanı” - istifadəçini heç görmədən, tanımadan, ünsiyyətdə olmadan, onunla eyni mühitdə olmadan, ona toxunmadan öldürmüş olur [7].

Hüquq rəqəmsallaşdıqca, cinayətlərdə adekvat dərəcədə, bəzən daha sürətli şəkildə rəqəmsallaşır. Hətta artıq adam öldürmək cinayəti belə rəqəmsallaşa bilər. Təbii ki, hadisələr online platformada baş verdiyi üçün klassik cinayət qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi zamanı müəyyən boşluqlarla da qarşılaşa bilərik.

Rəqəmsal hüquqla bağlı digər sual isə onun hər kəs üçün faydalı olub olmayacağı məsələsidir. Əlbəttə hər kəs yeni hüquq sahəsindən bəhrələnməyə, faydalanacaqdır. Lakin, bu sözügedən hüquq sahəsinin zərərsiz olduğu mənasına gəlmir. Rəqəmsal hüququn inkişafı nəticəsində ortaya çıxacaq suni intellektli robot və programlar bir çox insanın işsiz qalmasına səbəb olacaqdır. Digər tərəfdənsə müəyyən qrup işçinin özünü inkişaf etdirməsinə, zamanını daha faydalı və bəhrəli keçirməsinə səbəb olacaqdır.

Məlumdur ki, rəqəmsal hüquq rəqəmsal dünya ilə hüquq dünyasının karmasından yaranan yeni bir sahədir[11]. Bu birləşmə özündə iki prinsipi də gündəmə gətirir: çox istiqamətlilik və ixtisaslaşma

İxtisaslaşma, hər bir sahədə olduğu kimi hüquq sahəsində də önəmli faktordur. Artıq cəmiyyətdə hər hansı məsələ ilə bağlı müraciət etmək lazım gəldikdə hər bir kəs həmişə işin mütəxəssisini axtarır. Hətta məktəbi olmayan sahələrin də mütəxəssisləri var - məs. sosial media mütəxəssisi, e-idman mütəxəssisi, bitcoin üzrə mütəxəssis və s. İxtisaslaşmanı fərdlər üzərindən nəzərə almasaq sahələr üzrə də təbii olaraq bu ixtisaslaşmanın (bölünmə) zamanla yarandığını müşahidə edə bilərik - məs. publik hüquq, mülki hüquq, cinayət hüququ, beynəlxalq hüquq. Getdikcə bu ixtisaslaşmalar daha da dərinləşir məs. mülki hüququn tərkibində ailə hüququ, müqavilələr hüququ, kommersiya hüququ, cinayətdə insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri və s., beynəlxalq hüquqda – Beynəlxalq hava hüququ, Beynəlxalq insan hüquqları hüququ, Beynəlxalq iqtisadi hüquq, Beynəlxalq xüsusi hüquq və s.

Bu hüquq sahələrində ixtisaslaşma nə qədər dərinləşsə də daima bir-biriləri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf edirlər. Sözsüz ki, bu da o deməkdir ki, mütəxəssis nə qədər dar sahədə ixtisaslaşmış peşə sahibi olsa da digər sahələr barədə mütləq məlumatlı olmalıdır.

Adekvat misali rəqəmsal hüquq üzərində versək, bu nəticəyə gəlirik ki rəqəmsal hüquq həm hüquqdan həm də texnologiyadan bəhrələnmir və bəhrələnməyə də davam edəcək. Gələcəkdə bu sahə üzrə ixtisaslaşacaq olan hüquqşünaslar da sadəcə hüquq haqqında deyil paralel olaraq texnologiyalar (daha çox İT) barədə də mütəxəssis olmalıdırlar. Bu da öz növbəsində çox istiqamətlilik deməkdir.

Yeni dünya hüququ olan rəqəmsal hüquqda cavabını gözləyən suallardan biri də - Ədalət necə bərqərar ediləcək? - sualıdır. Ədalət haqqında bir çox mütəfəkkir, dövlət xadimləri fikirlər söyləmişlər. Ulu öndər H.Əliyevin “Ədaləti ədalətsizliklə bərpa etmək olmaz” fikri buna bariz nümunədir [2]. Həmçinin qədim dövrün filosoflarından biri olan Platon “Dövlət” adlı kitabında ədalətli bir dövlət

tin necə olacağı barədə nəzəriyyələri qarşılaşdırmış və onun dövrünə qədər quralan dövlətlərin heç birində ədalətli idarəçiliyin olmadığını yazmışdır. Eyni zamanda Platon bu kitabda demokratiyanın ədalətin təminatçısı ola bilməyəcəyini demişdir. Çünki cəmiyyət ədalətli olmayan qərarları da dəstəkləyə bilər. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ədaləti hər hansı idarəçilik üsulu və ya konstitusiya ilə zəmanət altına almaq mümkün deyil. Məşhur filosoflardan biri qeyd etmişdir ki, Konstitusiyalar sadəcə bir örtük, qəlibdir. Burada əhəmiyyətli olan konstitusiyaları tətbiq edən insanların vicdanlı, yəni ədalətli olmasıdır. Ədalət ancaq bu yolla təmin edilə bilər.

Rəqəmsal hüquq da bu çərçivədə vicdanlı insanlarla birgə hərəkət edərsə ədalət bərqərar edilə bilər. Sokratın bu sözləri ədalətin əhəmiyyətini bir daha göstərir: “Fayda ilə ədalət anlayışları iç-içədir və bir birindən ayrı düşünülə bilməz”. Həqiqətən də ədalət yer üzündə ki hər kəs üçün faydalıdır.

Yeni yaranan hər bir şey cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi üçün ilkin olaraq xoş təəssürat yaratmalı və sevilməlidir. Sevgi isə həyatın hər bir anında mövcuddur. Belə ki, Yəhudilikdə, Tövratta Tanrının insanlığına sevgi ilə yaxınlaşdığı göstərilmişdir. İslamiyyətdə isə peyğəmbərə “həbibullah” yəni Allahın sevdiyi şəxs deyə də müraciət etmişlər.

Hüquq sistemində, eləcə də rəqəmsal hüquqda sevginin (tərəflərdən birinə qarşı) mühakimə zamanı duyğusal səbəbdən ədalətsizliyə səbəb olacağı yüksək ehtimal kimi qiymətləndirilir. Lakin, hisslərlə qərar verməmək lazımdır – fikri də yanlışdır. Əsas olan hissləri düzgün istiqamətləndirərək qərar vermək lazımdır.

Rəqəmsal hüququn isə problemi burda yaranır. Əvvəldə bəhs etdiyimiz suni intellektə sahib robot və programlar hüquqi cəhətdən kifayət qədər ixtisaslaşmış olsa da hisslərdən arınmış şəkildə olacaqdır. Lakin nəzərə alsaq ki vicdanlılıq prinsipi insanı yeni hüquq sistemində mərkəzdə tutmağı bacaracaq, və bunun nəticəsində həmin texnoloji yeniliklərin istifadəçisi də biz insanlar olacaq, deməli, rəqəmsal hüquq sevgi və hisslərdən uzaqda qalmaqdadır. Məntiqi təfəkkürlə mənəvi hisslər birgə düzgün şəkildə istifadə edilərsə, ideal yeni hüquq sistemi yaranacaqdır.

Hər hansı siyasi, iqtisadi, fəlsəfi yaxud hüquqi mövzuyla ictimaiyyəti istiqamətləndirmək və ya ona fayda vermək üçün həmin mövzuya qarşı kütləvi sevgi yaradaraq onun ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsini təmin etmək lazımdır. Rəqəmsal hüququn məhz bu dövrdə yaranması və sosial sevgidən kənar qalmayacağı da təsadüf deyildir. Çünki , artıq uşaq vaxtlarından telefonlarla, dijital oyunlarla, sosial medyayla birgə böyüyən bir nəsil yetişir, yəni özləri də bilmədən “rəqəmsallaşmış” nəsil yetişir. Təəssüf ki, dünya üzərində birbaşa olaraq dijital dünyanın təsirindən çıxıb bilməyən, gerçək həyat yerinə rəqəmsal həyatda yaşayan və hər şeyi oradan gözləyən çox böyük bir insan topluluğu var. Bu qədər insanın hər gün bir yerdə “yaşadığı” dünyada hüquq pozuntuları olması qaçınılmazdır. Bu pozuntulara qarşı klassik hüququn bir sıra normalarının tətbiq edilməsi mümkün olsa da rəqəmsal dünyanın “divarlarını” aşmaq bu normalar üçün qeyri-mümkün

olur. Bu da həm hüquqtətbiqetmə mexanizmində həm də hüquqların bərpasında çatışmazlıqlar yaradır.

Sürətli, ekonomik və populyar olmaq kimi dövrün tələb olunan amillərini özündə cəmləşdirdiyi üçün rəqəmsal hüquq cəmiyyət tərəfindən yadırgalanmaycaqdır. Bunun əsas səbəblərindən biri də dijital hüququn bir çox prosesləri asanlaşdırmasıdır.

Rəqəmsal hüquqda önəmli anlayışlardan biri də sosial müqavilə nəzəriyyəsidir. Thomas Hobbes sosial müqavilə nəzəriyyəsini detallı olaraq açıqlayan ilk modern filosof olaraq qəbul edilir. Lakin 1762-ci ildə JeanJacques Rousseau “Du Contrat Social; ou, Principes du Droit Politique” adlı kitabında vətəndaşların suverenlik və müstəqillik haqlarının bir hissəsini “sosial müqavilə” ilə şəxsən öz razılıqlarıyla hər hansı bir səlahiyyətli orqana ötürdüyünü bildirmişdir. Yazara görə yeni cəmiyyətin yaranması üçün əsas olan ümumi razılıqdır. Bu, səlahiyyətli orqanın qanuniliyini qəbul edən müqavilədir. Rəqəmsal hüququn sayəsində artıq hüquq daha böyük kütlələr tərəfindən başa düşüləcək, nəticədə hər hansı sosial müqaviləni hər kəs anlayacaq.

Yeni hüquq sahəsi artıq öyrəşdiyimiz sərhədlər çərçivəsində deyildir. Rəqəmsallaşmış hüquq dövlətin suverenliyi üçün təhlükə yaradıb-yaratmaması da aktual problemlərdən biridir. Dövlətlə hüquq arasında ayrılmaz bağ vardır. Belə ki, güclü dövlət öz hüquq sistemini müxtəlif müstəvilərdə tətbiqetmə gücünə sahib olan dövlətdir. Eyni zamanda dövlətin var olmasının ən vacib elementlərindən biri də suverenliyinin olmasıdır. Suveren dövlət öz hüquq sistemini müxtəlif müstəvilərdə tətbiq edə bilər.

Təzadlı məqam orasındadır ki, hal hazırda milyonlarla insanın birgə “yaşadığı” rəqəmsal dünya müxtəlif şirkətlərin qoyduğu qayda-qanunlarla idarə olunur. Hər hansı online platformada sizin hüquqlarınız həmin platformanın sahibi olan şirkət tərəfindən müəyyən edilən çərçivədə qorunur və mühafizə edilir. Dövlətin nəzarət mexanizmi (normatətbiqetmə) bir çox hallarda işləmir, həmin platformadan istifadə edən öz vətəndaşlarına belə münasibətdə dövlətin hökmü aciz qalır. Məsələn, dövlətin “terror təşkilatı” kimi tanıdığı və mübarizə etdiyi qruplaşmalar əgər ki, sosial media platformaları tərəfindən də “terror təşkilatı” kimi tanınmırsa, həmin qruplaşmalar öz propaqandalarını bu proqramlar vasitəsilə apara bilərlər. Nəzərə alsaq ki, “Facebook”-un 2 milyard, “WeChat”-ın 1 milyard, digər platformaların isə 100 milyonlarca aktiv istifadəçisi var, deməli sözügedən qruplaşmalar bütün dünya üzərindən öz propaqandalarını apara bilərlər. Dövlətin isə belə güclü bir təbliğata qarşı edəcəyi çox zaman həmin platformalara girişi bloklamaqla məhdudlaşır. Ancaq rəqəmsal dünyanın içində kiçik bir əməliyyatla (məs., DNS dəyişdirmək, VPN istifadə etmək və s.) bu maneəni asanlıqla adlamaq olur.

Bu da nəticə olaraq dövlətlərin öhdəsinə özünün “virtual ölkə” –sini yaratmaq missiyasını qoyur. Bunun real nümunələrini inkişaf etmiş ölkələrdə görə bilərik. Məsələn, Çində bu səbəblə, Amerikan mənşəli sosial media platformalarına qadağa qoyulub. Çin “WeChat” “Weibo” (sosializm olduğu üçün “we”, yəni bizim) kimi sosial media proqramları istifadə edir. Rusiya isə “Rutube”, “Te-

legram”, “Vkontakte” kimi mesajlaşmaq, video izləyib, video paylaşmağı mümkün edən platformalardan istifadə edir. Gələcəkdə öz “virtual ölkə”sini qura bilməyən dövlətlərin suverenliyi olduqca məhdud çərçivədə təsirli qalacaqdır. Bunun səbəbi klassik suverenliyin sosial medyaların “etik” və “icma” qaydalarından kənar qalmasıdır.

Rəqəmsal dünyada dövlətlərin suverenliyi böyük təhlükə altındadır. Belə ki, “Wikileaks” adlı internet saytı 2010-cu ildə ABŞ-nın İraq və Əfqanıstandakı hava hücumlarına dair videoların, diplomatik yazışmaların və digər materialların yer aldığı təxminən 92 min sənədi mediya quruluşları ilə paylaşmışdı. İlk olaraq “New York Times” “Wikileaks”-ın sızdırdığı gizli dövlət sənədlərini dərc etmişdi. Daha sonra, “The Guardian”, “El Paris”, “Le Monde”, “Der Spiegel” kimi media şirkətləri də bu məlumatları dərc etmişdi.[10] Bu, bir internet saytının “dünyanın super gücü” olaraq tanınan ABŞ-a vurduğu ziyanın bariz nümunəsidir.

Tarix boyunca böyük dövlətlər öz hegamonluğunun göstəricisi olaraq tabe etdikləri dövlətləri vergi ödəməyə məcbur edirdilər. Günümüzdə isə texnologiya şirkətləri anoloji olaraq bəzi dövlətlərə münasibətdə vergi ödəyicisidir. Məsələn, Fransa da “La taxe Gafa” yəni Gafa vergisi adlanan böyük texnologiya şirkətlərindən vergi alma qərarı məhz dövlətin öz hegamonluq və suverenliyini həmin şirkətlər üzərində göstərməyin vacibliyindən qəbul edilmişdir [16].

Rəqəmsal texnologiyanın sürətli inkişafı artıq hüquq sahəsində də süni intellekte sahib yeni nəsil şəxsiyyətlərin istifadəsinə səbəb olacaqdır. Hal hazırda suni intellektə sahib proqramlara dair hüquqi məsələlər əqli mülkiyyət hüququ çərçivəsində tənzimlənir. Lakin gələcəkdə həmin suni intellekte sahib program və robotların ayrıca hüquqi şəxs kimi tanınması da istisna edilmir. Rəqəmsal hüququn gələcəkdə mövqeyini möhkəmləndirəcək olan bu suni intellekte sahib “şəxsiyyətlər” nəzəriyyədə olmaqla yanaşı, praktiki olaraq da hüquq sferasına yeni prizmadan baxılmasını ləbüd edəcəkdir.

Yeni yaranacaq olan suni intellektə sahib hüquqi şəxslər də gətirdiyi yeniliklərlə yanaşı indiyə qədər mövcud hüquqla tənzimlənməyən prosessual məsələləri də gündəmə gətirir. Burada əsas problemlər hər bir kəsin müxtəlif kodlar yazaraq kütləvi şəkildə bu hüquqi şəxslərinin say artımına səbəb olması, yaxud bir hüquqi şəxsin proqramlaşdırma kodunu eyni ilə digər kompüterə köçürsək bir hüquq şəxsin əkiz hüquqi şəxsinin olması, lazım olduqda yaradılmış suni intellekte sahib hüquqi şəxsi ləğv etmə qaydasının müəyyən edilməsi, bu hüquqi şəxslər adam öldürmə cinayətinin subyektivi olarsa onlara münasibətdə cinayət qanunvericiliyin tətbiqi qaydasının tərtib edilməsi və s-dir [11].

Mövcud hüquq sistemində hüquqi şəxs yaratmaq üçün qanunvericilikdə qaydalar və tələblər müəyyən edilmişdir. Düşünürəm ki, yeni suni intellektə sahib hüquqi şəxslər üçün də şərtlər müəyyənləşdirilməlidir. Məsələn: insanın köməyi olmadan özlərinə verilən tapşırıqları həyata keçirə bilməli (otonom rejim) ; insan beyniylə oxşar şəkildə düşünə bilən və müxtəlif testlərdən öz özünə mühakimə edərək və öyrənərək keçə bilməli; məntiq çərçivəsində hərəkət edərək qavrama, planlaşdırma, nəticələndirmə, öyrənmə, əlaqə qurma, qərar vermə və hərəkətə

keçmə kimi aktlarla məqsədlərinə çatan sistemlər olmalıdır. Bu xüsusiyyətlərə sahib programlar suni intellektli hüquqi şəxs statusu qazana bilərlər.

Sözügedən suni intellektin statusunun tənzimlənməsi zamanı hüquqi şəxslərin statusunun tənzimlənməsi prosedurlarını tətbiq etmək olar. Klassik hüquqi şəxslərin reyestrdə qeydiyyatı alınması buna misal ola bilər. Lakin bu zaman diqqət yetirilməli məqamlardan biri də həmin suni intellektli hüquqi şəxsə identifik nömrənin (primary key) verilməsidir [11].

Rəqəmsal hüquq sisteminin yeni dijital hüquqi şəxslərinin xüsusiyyətlərindən biri də özü-özünə nələrisə öyrənə bilməsidir. İlk mərhələdə programist tərəfindən müəyyən funksionallıq kodlar və s. digər vasitələrlə programa əlavə olunur. Daha sonra ki mərhələlərdə isə programistin müəyyən etdiyi sərhədlər çərçivəsində özü özünü təkmilləşdirir (müntəzəm yenilənmələr və s.).

Burada diqqət çəkən məqamlardan biri də qeyd edilən yeni nəsil programların (robotların) tam müstəqil olmasa da iradələrinin mövcudluğu məsələsidir. Yazılmış program təminatı əsasında maşınları sürücüsüz yollarda sərbəst hərəkət etdirə bilən suni intellektlər buna misal ola bilər. Burada adiçəkilən suni intellektə sahib program özündə olan və qəbul etdiyi məlumatlar əsasında hansı sürətlə, hansı zolaqda gedə biləcəyinə iradəsi daxilində qərar verir və ona uyğun hərəkət edir. Lakin bütün bunlar yazılmış program təminatına uyğun çərçivədə yeni müəyyən həddlərdə müstəqil olaraq baş verir.

Yeni nəsil hüquqi şəxslərin hüquq sistemində qarşılaşacağı problemlərdən biri onların müstəqil olaraq hüquqi münasibətlərin subyekt hesab olunmasıdır. Klassik hüquqi şəxslərə münasibətdə onlar hüququn subyekt kimi qəbul olunur və məsuliyyət daşıyırlar. Məsələn məhkəməyə iddia ərizəsi ilə müraciət etmək hüququ vardır. Suni intellektə sahib hüquqi şəxslər də müstəqil olaraq məhkəməyə iddia ərizəsi verə bilərlər mi? Yaxud tam tərsinə məhkəmədə cavabdeh və ya cinayət işlərində təqsirləndirilən/zərərçəkmiş şəxs qismində istintaqa cəlb oluna bilərlər mi? Onların haqqlarında hökm yaxud qətnamə qəbul edilib üzərlərinə məhkumluq və ya öhdəlik qoyula bilər mi? Hüquqi şəxslərin böyük əksəriyyəti vergi daşıyıcılarıdır. Yeni nəsil hüquqi şəxslər vergi ödəyicisi kimi qeydiyyata alına bilərlər mi?

Necə ki, klassik hüquqi şəxslərə münasibətdə təsisçilər məsuliyyət daşıyırsa yeni hüquqi şəxslər əslində “maska” rolunu oynayır, suni intellektə sahib hüquqi şəxslərə münasibətdə də onları yaradan və təsis edən şəxslər məsuliyyət daşımalıdır. Qısa bir mümkün ola biləcək kazusla fikrimi daha ətraflı izah edirəm. Yazılmış müəyyən program təminatı nəticəsində müxtəlif işləri görən suni intellektə sahib ev işləri üçün nəzərdə tutulmuş robot hər hansı ev işi görmək üçün əlinə bıçaq alsın və evdəki balaca uşağa o bıçaqla xəsarət yetirsə yaxud yetirilmiş xəsarət uşağın ölümü ilə nəticələnsə nə baş verəcək? Həmin robotun barəsində istintaq və məhkəmə icraatı necə aparılacaq? Robotu təqsirləndirilən şəxs kimi cəlb etsək belə ona hansı cəza veriləcək? Klassik cinayət hüququnda ehtiyatsızlıqdan sağlamlığa zərər vurmağın dərəcələrinə görə yaxud ehtiyatsızlıqdan ölümə səbəb olmaya görə sanksiyalar müəyyənləşdirilmişdir ki, onların da içərisində ən

ağrı müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmədir. Göstərdiyimiz kazusda iş üzrə təqsirləndirilən şəxs cansız suni intellektə sahib bir robotdur. Buna münasibətdə mövcud qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş ən ağır sanksiyasının ən yüksək həddini versək belə zərərçəkmişlərə münasibətdə ədaləti təmin etmiş oluruq mu? Əlbəttə ki xeyr. Cansız bir varlıq üçün azadlıqdan məhrum etmə necə tətbiq oluna bilər ki? Bildiyimiz kimi cəzanın məqsədi ilk növbədə cinayət əməlini törədənə münasibətdə islah etməkdir. Biz burada ona ən ağır cəzanı belə versək onu islah etmiş oluruq mu? Məncə xeyr. Və yaxud sözügedən robotun program təminatını silib özünü məhv etsək necə? Baş vermiş hadisəyə münasibətdə ədaləti bərqərar edə bilirik mi? Yenə də yox. Və ya daha yüngül cəza növü kimi program təminatında müəyyən kodlara dəyişiklik edərək bıçaq və s kimi kəsici deşici alətlərlə təmasa keçməməsini təmin etsək necə?- Bu halda biz zərərçəkmişin hissələrini və cəmiyyətin vicdanını da nəzərə almalıyıq. Yəni daha sonraya münasibətdə artıq “tərbiyə edilmiş” robotları kimsə öz evində rahatlıqla işlədə bilər mi? Yekun olaraq o qənaətə gəlmək olar ki hal hazırda qüvvədə olan qanunvericilik baş verə biləcək cinayətlərə münasibətdə tam əhatəli deyildir. Yeni nəsil cinayətlər qüvvədə olan qanunvericiliyin yurisdiksiyasından kənar qalır. Bu da özlüyündə cinayət qanunvericiliyinin dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsinin labüdlüyünün göstəracisidir.

Rəqəmsal hüquq sahəsinin gətirdiyi ən önəmli yeniliklərdən biri də elektron məhkəmə sistemi yəni internet üzərindən fəaliyyət göstərən məhkəmə sistemidir. 2017-ci ildən “Hanqzhou internet məhkəmələri” elektron məhkəmə sisteminin ilkələrindən hesab olunur və təkmilləşərək fəaliyyət göstərməyə davam edir. Çində e-ticarət sahəsində öndəgedən şirkətlərdən olan Ali-Baba daxil olmaqla, bir çox texnologiya sahəsində şirkətlərin təsis olunduğu Zheijang ərazisində 2015-ci ildən pilot layihə olaraq sınaq edilmiş, rəsmi olaraq 18 avqust 2017-ci ildə www.netcourt.gov.cn - internet adresi ilə internet məhkəməsi təsis edilmişdir [17]. Bu məhkəmələrdə onlayn ticarətdə dələduzluq, müqavilə və məhsulla bağlı anlaşılmazlıqlar, internet servis müqavilələri ilə bağlı iddialar, internetdə müəllif hüquqlarının pozulması ilə bağlı məsələlər, onlayn qaydada verilən kreditlərlə bağlı çəkişmələr və s digər məsələlərlə bağlı işlərə baxılır və baxılan zaman məhkəmə icraatı ilə bağlı bütün prosesual hərəkətlər onlayn qaydada internet üzərindən həyata keçirilir. Burada ilkin olaraq yenə onlayn formatda mediasiya institutu tətbiq olunur, əgər tərəflər arasında barışıq əldə olunmazsa iş məhkəmə icraatı qaydasında qəbul edilir və baxılır. Tərəflərdə eyni qaydada bütün sənədləri, ərizləri, sübutları və s. onlayn qaydada məhkəməyə təqdim edilir.

Rəsmi məlumatlara əsasən sözügedən məhkəmədə ortalama bir məhkəmə iclasının müddəti 28 dəqiqə, bir məhkəmə işinə baxılma müddəti isə 38 gündür. Onu da qeyd edim ki 2020-ci ildən daha 2 əyalətdə də (Pekin və Guangzhou) internet məhkəmələri yaradılmışdır. [18]

Rəqəmsal hüququn şahdamlarından sayıla biləcək internet məhkəmələri hüquq sisteminə və müraciət edən şəxslərə münasibət bir çox üstünlüklər verir. Belə ki, artıq hüquq sistemində yeni bir praktikanın yaranması ilə yeni rəqəmsal

hüquq sferasında gələcəyin qaçınılmaz tələbatını indidən qarşılayır. Müraciət edən şəxslərə münasibətdə isə heç bir yerə getmədən məhkəməyə müraciət, işə baxılması və qərar qəbul edilməsi, qəbul edilmiş qərarın elektron formada ona göndərilməsi, maddi baxımdan qənaət, mühakimə müddətinin qısa və rahat olması, prosessual əngəllərin minimuma endirilməsi kimi imkanlar verir. Məhz bu səbəbdən internet məhkəmələri (elektron məhkəmə sistemi) rəqəmsal hüquq prizmasından çox kritik mövqeyə sahibdir.

Yaxın gələcəyə münasibətdə ən azından mülki işlərdə müəyyən məbləğdən aşağı olan iddialara dair işlərin yuxarıda qeyd edilən qaydada aparılması faktiki vəziyyətdə məhkəmələrinin yükünün azaldılmasında, işin səmərəli təşkili və effektivliyinin artırılmasında xüsusi rol oynayacaqdır.

Hal-hazırda hətta cinayət işlərində müəyyən məsələlərə baxılarkən təqsirləndirilən şəxsin olduğu yerdən onlayn qaydada məhkəmə iclasına qoşulması praktikası vardır. Sözsüz ki, bu praktika getdikcə daha da təkmilləşərək cinayət işlərində də bütövlüklə tətbiq oluna bilər. Yeni rəqəmsal hüququn gücü gün keçdikcə hər sahədə özünü biruzə verəcəkdir.

Yeni dijital hüququn üstün olmaqla yanaşı həm də ən zəif cəhəti onun rəqəmsal olmasıdır. Bu özlüyündə yeni hüquq sahəsinin kiber hücumlara açıq olmasının göstəricisidir. Kiber mühitdə tez-tez gerçəkləşən hücumlar bir ölkənin məxfi məlumatlarının əldə olunmasına, ictimai həyatı iflic vəziyyətə gətirilməsinə və bir ölkədə sosial-siyasi o cümlədən iqtisadi xaosun yaranmasına gətirib çıxaracaq potensiala sahibdirlər.

Dövlətlər özü kəşfiyyat məlumatları əldə etmək və iqtisadi casusluq (espionaj) və s. etmək məqsədilə; cinayətkar qruplaşmalar kirli pulların əldə edilməsi və yuyulması və s. üçün, özünü tanıtmaq və populyarlıq əldə etmək üçün qruplaşmalar yaxud şəxslər siyasi məqsədli kiber hücumlar təşkil edə bilirlər. Sözügedən hücumların mənfi cəhətlərindən ən böyüyü isə odur ki, baş vermiş hadisədən zərərçəkən tərəf törədən subyekt barədə dəqiq məlumatlı ola bilmir. Klassik terror hadisələrində bir müddət sonra hər hansı qruplaşma törədilmiş aktı özləri tərəfindən törədildiyini etiraf etdiyi kimi, burada da bəzi hallarda hər hansı qruplaşma törədilmiş kiber hücumun onlar tərəfindən təşkil olunduğunu etiraf edir və bizlərə sadəcə sorğusuz sualsız inanmaq qalır. Çünki sorğulamaq üçün maddi və texniki təminatımız yetəri qədər deyildir.

Kiber hücumlar birbaşa olaraq kimlərsə öldürməyə belə, dolay yolla ölümlərə, müxtəlif maddi zərərlərə və uzun/qısa müddətli ekonomik krizlərə səbəb ola bilər. 2019-cu ildə Twitter-in CEO-su Jack Dorseyin hesabı kiber hücum nəticəsində ələ keçirildi[19]. Bu da özlüyündə baş verə biləcək böyük təhlükələrin siqnalı kimi qəbul edilə bilər. Bu misala uyğun reallaşma ehtimalı olan digər bir misal çəkək: ABŞ prezidenti Joe Bidenin twitter hesabı kiber hücum nəticəsində ələ keçirilsə və “deepfake”-dən istifadə olunaraq (suni intellekt) saxta bir video düzəldilsə və o videoda Biden İrana, Çinə atom bombası atacağını detalları ilə birlikdə rəsmi ofisindən çıxış etmiş kimi görünsə, sonda isə qırmızı bir düyməyə

bassa dünya siyasi, sosial, iqtisadi gündəmində nələr olar? Bir çox ölkələrdə xaos-tik vəziyyət başlayar, və dünya ölkələri arasında kiber müharibə qaçınılmaz olar.

Rəqəmsal hüquq sahəsi özü kiber hücumlara məruz qalarsa hansı tədbirlər görülməlidir? Yaxud kiber hücumlara məruz qalmaması üçün hansı proflyaktik və qabaqlayıcı tədbirlər görülməlidir? Rəqəmsal hüququn ən zəif yanı onun dijital formada təzahür etməsindədir. İnsan faktoru olduğu müddətcə istənilən sahədə qanunazidd hərəkət, cinayət və s. kimi əməllər qaçınılmazdır. Rəqəmsal hüquq sahəsinin bu tip əməllərdən uzaq qalmasının ən idealist yolu ondan istifadə edən insanların yeni hüquq sahəsinin nemətlərindən müsbət yönümlü istifadəsinə və mənfi yönümlü istifadəsindən çəkinməyə təşviq edilməsidir.

Lakin təşviqdən danışırıqsa burada da bir digər cəmiyyətin əsas problemlərindən biri diqqəti cəlb edir. Riyazi terminlə ifadə etsək - “Qadağa alt çoxluğu- dur təşviqin”. İnsanoğlunun təbiətən yaradılışı elədir ki, qadağa edilən şey daha çəkici gəlir və insanoğlu ona daha çox sövq edir. Qadağan olunmuş nəşə yalnızca qadağan olunarsa yəni ona alternativ yol göstərilməzsə həmin qadağa qadağa olunmamış vaxtlardakından daha çox insanlar tərəfindən törədiləcək. Çünki yalnızca qadağa həmin şeyə daha çox təşviq edir və sövq etdirir, lakin “alternativ yol+qadağa” formulu çəkirmə prinsipinin realizə edilməsində bizə köməklik edə bilər.

“Yalnızca qadağa - təşviq və sövq” formuluna misallar gətirək: Azərbaycanda bir müddət əvvəl “TikTok” sosial platformasına giriş məhdudlaşdırılmışdı. Həmin dövr ərzində daha çox insan bu platformaya giriş etmək üçün cəhd göstərmiş, hətta bunun üçün rəqəmsal dünyanın güvənilir olmayan yollarından istifadə etməkdən belə çəkinməmişdir. Çünki həmin an insan beyni sadəcə qadağan olunmuşu çatmağa fokuslanır və bunu özlüyündə bir nailiyyət hesab edir. Digər bir misal 2014-cü ildə Türkiyədə twitter-ə giriş məhdudlaşdırıldı [4]. Statistika göstərir ki, məhdudlaşma gələn vaxtdək platformanın türk istifadəçiləri tərəfindən günlük ortalama 1.8 milyon tvit atılmış, lakin məhdudlaşma tətbiq olunduğu andan 24 saat keçəndək ki müddət ərzində bu tvitler sayı 38% artaraq 2.5 milyona çatmışdır.

Rəqəmsal mühitdən kənar misal verək: uşaq vaxtımızdan hər birimiz bizə qadağan olunanı eləməyi cəsurluq göstəricisi, yaxud böyümək hesab edir və onu eləməyə cəhd göstərirdik. Cəsarətli olmağı qadağanı aşmaq, böyüməyi isə qadağaları saymazdan gəlmək olduğunu zənn etdirən bir alqının formalaşdığını görürük. Real həyatda ən çox rastlaşdığımız misallardan biri: məktəb vaxtı hələ yeni-yetmə dövründə olan uşaqların məktəbdə gizləncə siqaret çəkməsi. Burada həmin şagirdə bu əməli törətməsinə səbəb olan siqaretin dadı yox, “məktəbdə siqaret çəkmək olmaz” qadağasını pozmasının verdiyi içgüdüsel həzzdir.

Bu məsələdən çıxış yolu isə yuxarıda da qeyd etdiyim “alternativ yol+qadağa” formuludur. İndi isə gəlin bu formulun effektivliyi ilə bağlı misallara diqqət yetirək. Facebook sosial şəbəkəsinin milyardlarla istifadəçisi var, lakin dünya əhalisinin ən çox olduğu ölkədə demək olar ki istifadəçisi yox səviyyəsindədir. Çünki Çində bir çox “qərbdən gələn” və “amerikan” sosial platformalara giriş

qadağan edilmişdir. Lakin bu qadağanın əks təsir verməməsinin səbəbi qadağan edilmiş sosial platformaların əvəzində alternativ platformaların əhalinin istifadəsinə verilməsidir-Facebook, Whatsapp-a alternativ WeChat, Google əvəzinə Baiduu və s. kimi.

Rusiyada da Çində ki kimi birdəfəlik qadağa olmasa da zaman zaman face-booka qadağa qoyulur. Lakin burada da rus dövləti əhalinin istifadəsinə VK və Telegram kimi alternativ sosial platformalar verir. Bu da özlüyündə qadağaya riayət olunmasının təmin edilməsindən əhəmiyyətli rol oynayır.

İnsanın şərəf və ləyaqətinin, insan hüquqlarının qorunması bütün hüquq sahələrində olduğu kimi dijital hüquq sahəsində mərkəzində yer alır. Təəssüf ki, kiber mühitdə sadalananların pozulmasına çox rast gəlinir. Yeni hüquq sahəsində “online” və ya “kiber” mühitdə baş vermiş bu pozuntular “kiberzorakılıq” (“cyberbullying”) adlanır. Başqa formada desək, kiberbullinq rəqəmsal texnologiyaların istifadəsindən əmələ gələ bilən zorakılıq növüdür [20]. Digər bir formada tərif versək deyə bilərik ki, kiber/online/virtual zorakılıq pis niyyətlə, virtual alətlər vasitəsilə törədilən başqalarının etibarına zərər verəbilən və ya qarşı tərəfin yəni zərərçəkən tərəfin şərəf və ləyaqəti ilə bir ara sığmayan davranışdır.

Sosial şəbəkələrin mənfi cəhətlərindən biri də hər hansı şəxsin öz kimliyini gizlədərək, anonim şəkildə yaxud saxta profillə hesaba sahib olması və əslində “ikili şəxsiyyət”-ə sahib ola bilməsidir. Ki, bu da özlüyündə həm həmin şəxsin özünün gələcəkdə ikili şəxsiyyət arasında qalmaqla psixoloji problemlərinin yaranmasına həm də digər istifadəçilər münasibətdə onların etibarından rahatlıqla sui-istifadə edilməsinə gətirib çıxarır. Fikir verək ki, hüququn dijitallaşması ilə əslində klassik hüquq sferasında baş verməsi uzun müddət alan və yaxud törədilməsi o qədər də asan olmayan cinayətlər yeni kiber/online/virtual mühitdə necə asan və necə deyərlər əziyyətsiz şəkildə törədilir. Bu da həmin cinayətlərə qarşı mübarizə aparılmasında hüquq mühafizə orqanlarının işinin çətinləşməsinə gətirib çıxarır. Bu günki praktikandan da görünür ki, kiberbullinq əməllərinin əksəriyyəti cəzasız qalır.

Etibardan sui-istifadə edilməsinin son dərəcə asanlaşdığı virtual mühitdə yüzlərlə olan praktikanı ümumiləşdirib bir nümunə verək: A adlı şəxs özünə hər hansı bir sosial şəbəkədə “XY xəbər ” adlı hesab açır. Daha sonra rəqəmsal mühitin ona verdiyi imkanlardan və zəifliklərdən istifadə edərək saxta izləyicilər hesabına məs. 40.000 izləyicinin hesabını izləməsinə təmin edir. Və əsassız, yalan, gerçəkliyi dəyişdirilmiş yaxud gerçəkliklə əlaqəsi olmayan məlumatları post şəklində paylaşır, bu paylaşımalarını on minlərlə saxta bəyənmə ilə təmin edir. Cuzi məbləğlər hesabına həmin sosial şəbəkə platformasında ödənişli reklam edərək real izləyicilərin həmin “xəbərləri” görməsini təşkil edir. Həmin məlumatları görəndə digər istifadəçilərin 90%-i bəlkə daha çox sadəcə oxumaqla kifayətlənir və onun doğru olub olmamasını araşdırmır. Məlumatı verildiyi kimi də qəbul edir, qavrayır. Nəticədə nə baş verir? Qısa zaman ərzində minlərlə insana yanlış məlumat verərək onların etibarından sui-istifadə edir və onları manipulyasiya edərək yanlış məlumatları doğru kimi qavramalarına səbəb olur.

Həmin A adlı şəxs qanunvericiliyin hansı normalalarının təsiri altına düşür və onu hansı cəza gözləyir? Hal hazırda bununla bağlı müxtəlif orqanlar birgə əməkdaşlıq edir. Lakin, mən hesab edirəm ki, virtual məkanda insan hüquqlarının qorunması və pozulmuş insan hüquqlarının bərpa olunması, o cümlədən kibərzorakılıqla mübarizə aparılması üçün yeni bir qurumun yaradılması və bu qurumun yüksək rəqəmsal və texnoloji imkanlarla təchiz olunması qısa zamanda daha effektiv nəticələr əldə etməyimizə gətirib çıxaracaqdır. Bu yeni quruma “online dünyadakı” insan hüquqlarına qarşı baş vermiş bütün əməllərlə mübarizə edilməsi məqsədilə geniş səlahiyyətlər və imkanlar verilməlidir.

Günümüzdə isə baş vermiş virtual zorakılıqla fərdi qaydada apardığımız mübarizə 2 istiqamətlidir: 1) əməli tördən “virtual şəxsiyyəti” (həmin hesabı) mövcud olduğu sosial platformaya şikayət etmək; 2) yerli hüquq-mühafizə orqanlarına bu barədə məlumat vermək;

Birinci halda biz şikayət etdikdən sora şikayətin qəbul edildiyi və araşdırılacağı barədə məlumatlandırırıq. Daha sonra isə biz prosedurdan məlumatlı qalırıq və bizə sadəcə yekun məlumat bildirilir. Yekun olaraq ya şikayət etdiyimiz virtual “şəxsiyyət” “ədəm edilir” yeni hesab bağlanır, ya da cəzasız qalır, hər hansı tədbir görülmür. Əslində biz əgər, hər hansı bir cinayət əməlinə danışırsaq bunu müvafiq olaraq hüquq mühafizə orqanları həyata keçirməlidir. Buradan da görünür ki, mövcud hüquq sisteminin boşluğu və rəqəmsallaşmış mühitə münasibətdə yetərsizliyi səbəbilə istintaqı həmin sosial platformalar özləri həyata keçirirlər.

İkinci halda isə, yerli hüquq mühafizə orqanları klassik tədbirlər görürlər ki bu da əksər hallarda əməlin tam və hərtərəfli araşdırılmasını təmin etmir. Təbii ki, burada əsas məsələ mövcud qanunvericiliyin bu sahədə tam inkişaf etməməsidir. Çünki həmin orqanlara da mübarizə aparmaq səlahiyyətini, üsul və vasitələrini qanunvericiliyin normaları təmin edir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ilk növbədə mövcud qanunvericilik təkmilləşməli istər prosessual istərsə də maddi normalar baxımından yenilənməli, qanunvericilikdə yeni dispozişiyalar və ona uyğun sanksiyalar göstərilməli, yeni nəsil rəqəmsal cinayətlərlə mübarizədə imperativ və dispoziitiv yollar müəyyənləşdirilməlidir.

Rəqəmsallaşma dövründə dijital hüququn ən vacib məsələlərindən biri də fərdi məlumatların qorunması, saxlanması və ondan düzgün istifadə edilməsinin təmin edilməsidir.

Şəxsi məlumatların qorunması ilə əlaqədar ilk olaraq 1970-ci ildə Almaniya, daha sonra 1973-cü ildə İsveçdə və 1978-ci ildə Fransada müvafiq qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycanda isə bu sahə ilə bağlı “Fərdi məlumatların qorunması haqqında” qanun 2010-cu ildə qəbul edilmişdir. Mövcud vəziyyətdə artıq hər birimizin bir çox fərdi məlumatları ya müəyyən sistemlər vasitəsilə avtomatik və ya könüllü formada rəqəmsal platformalarda yer alır və bununla da “big data”-nin bir parçası olur. Nəticədə bu yeni rəqəmsal fərdi məlumatlar bizim şəxsiyyətimizi böyük məlumat bazasına məlum edir. Bizim gündəlik virtual mühitədə keçirdiyimiz müddət ərzində etdiyimiz bütün əməliyyatlar silinməz olaraq ümumi

sistemin yaddaşında qalır və buna uyğun olaraq da suni intellekt bizə müvafiq sahələr üzrə reklamlar, məhsullar, müxtəlif bənzər platformalar təklif edərək, bir növ bizləri manipulyasiya edərək yönləndirir. Bu qənaətə gəlmək olar ki, klassik fərdi məlumatların qorunması sahəsi üzrə qanunvericiliyin təkmilləşməsi və yeni dünya düzəninə uyğunlaşdırılması, rəqəmsal hüquq sahəsində tətbiq oluna biləcək formaya salınmasının labüdlüyü göz önündədir.

Bu məqalədə hüquq sisteminin yeni bölgüsünün yarandığını qeyd etmişdik. Rəqəmsal hüquq və Klassik hüquq kimi ortaya çıxan bu yeni bölgü əslində məhiyyət etibarı ilə bu gün və gələcək zamanın bölgüsüdür. Hər birimizə məlumdur ki, artıq istifadə etdiyimiz əşyalar da rəqəmsal mühitlə əlaqələndirilmişdir. Ağıllı telefonlar, ağıllı saatlar, ağıllı qapılar və s. kimi çox misal gətirmək olar. Və bu ağıllı əşyaların öz funksiyalarının hamsını həyata keçirməsi üçün internetə qoşulması lazım olur. Bu da özlüyündə yeni bir termini - əşyaların interneti (L'Internet des objects, internet of things) gündəminizə gətirir. Bu obyektlərin ağıllı olması onların rəqəmsal mühitə inteqrasiya etməsi deməkdir. Yəni artıq gündəlik işlədiyimiz əşyalar belə rəqəmsal hüququn əhatə dairəsinə daxil olur.

Yekun olaraq bu qənaətə gəlirik ki, gündəlik işlədiyimiz əşyalardan, gündəlik gördüyümüz ən xırda işlərdən (telefon balansının artırılması, parkinq ödənişləri, ictimai nəqliyyatla bağlı ödənişlər və s), qlobal səviyyədə network şəbəkələri, beynəlxalq səviyyədə törədilən kibercinayətlərə qədər geniş bir sahəni əhatə edir rəqəmsal hüquq. Ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, virtual/online və ya kibernet mühitdə baş verən bütün əməliyyatlar, hadisələr, törədilən əməllər, və yaranan hüquqi nəticələri rəqəmsal hüququn təsiri altına düşür. Yaxın gələcəkdə rəqəmsal hüquq artıq klassik hüququn təsir dairəsinə daha da daraldacaq.

Hüquq, texnologiya, dünya özü sürətlə rəqəmsallaşsa da, yeni nəsil dijital hüquqda, yeni dünya düzənində də ən vacib məsələnin ədalətin bərqərar olunması olduğunu düşünürəm. Hüquq sahəsində suni intellekt, buna sahib robotlar, maşınlar yaxud proqramlar nə qədər geniş tətbiq olunsada, unutmayaq ki onları tətbiq edən, istifadə edən də elə bizlər olacağıq. Hesab edirəm ki biz insanlar yeni imkanlardan, fərsətlərdən ədalətin təmin olunması üçün istifadə etməliyik. O zaman rəqəmsal hüquq sahəsi də günü gündən düzgün istiqamətdə inkişaf edəcək və biz rəqəmsal dünyanın “nemətlərindən” daha səmərəli formada bəhrələnəcəyik.

İstinadlar:

1. Notariat haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu <https://e-qanun.az/framework/107>
2. <https://faktat.az/?emr=xebəroxu&id=1826>
3. <https://aznotary.az/az/page/haqqimizda/notariat-tarixi/dunya-notariat-tarixi>
4. <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyede-twittera-eri%C5%9Fim-engellendi/a-17511864>
5. https://ab.org.tr/ab13/kitap/baslar_AB13.pdf
6. Blockchain and the Law: The Rule of Code, (Primavera De Filippi , Aaron Wright), Harvard University Press, 2018
7. Digital Death, Digital Assets and Post-mortem Privacy (Future Law) - first Edition, (Edina Harbinja), Edinburgh University Press, 2022

8. Digital Lawyering: Technology and Legal Practice in the 21st Century - first Edition (Emma Jones, Francine Ryan, Ann Thanaraj, Terry Wong), Routledge Publisher, 2021
9. Digital Media Law - second edition, (Ashley Packard), Wiley-Blackwell Publisher, 2012
10. Digital Media Law: A Practical Guide for the Media and Entertainment Industries - 1st Edition, (Christopher S. Reed), Routledge Publisher, 2022
11. Digital Revolution - New Challenges for Law, (De Franceschi, Schulze), Beck C.H Publisher, 2019.
12. The Fourth Industrial Revolution, (Klaus Schwab), Currency Publisher, 2017
13. https://www.leg.state.nv.us/Session/79th2017/Bills/SB/SB398_EN.pdf
14. <https://cointelegraph.com/news/chinas-first-blockchain-enabled-notary-opens-office-in-beijing>
15. <https://www.revuegeneraledudroit.eu/blog/2015/02/06/le-30-janvier-1791-mirabeau-un-comte-a-la-presidence-de-lassemblee-nationale-2/>
16. <https://www.touteleurope.eu/economie-et-social/qu-est-ce-que-la-taxe-gafa/>
17. <https://www.inhousecommunity.com/article/internet-courts-china/>
18. <https://tr.chinajusticeobserver.com/a/china-establishes-three-internet-courts-to-try-internet-related-cases-online>
19. <https://www.theverge.com/2019/8/30/20841288/jack-dorsey-ceo-twitter-account-hacked-chuckle-gang-shane-dawson-james-charles>
20. <https://www.unicef.org/azerbaijan/az/kiberbullinq-bu-n%C9%99dir-v%C9%99-onu-nec%C9%99-dayand%C4%B1rmaq-olar>

THE CONCEPT OF DIGITAL LAW AND ITS APPLICATION ISSUES

Erkin Musayev*

Abstract

In recent times, as a result of the rapid development of technology in society, it has been observed that "social life" is progressing in parallel with "virtual life". As a result, people began to "live" in the "digital world". Undoubtedly, people have brought their rights to a new level as an individual in this world, and thus the necessity of approaching law from a new perspective was felt. This, in turn, resulted in the creation of a new field of law called "digital law", which is currently in the process of evolution. The digitization of many fields at the global level has made the digitization of law inevitable. However, the interesting nuance here is how and in what ways this digitization penetrates the law.

In this article, the definition of the mentioned new field of law is given, its scope are indicated. In addition, the article discusses the principle of justice and honesty in digital law, the possible unemployment problem as a result of the development of this field and its solutions, the theoretical and practical aspects of new digital approaches to classic legal procedures and their wide application, online crime, digitalization inversely proportional to the sovereignty of states, artificial intelligence, e-court, cyber bullying etc. and has information and cases about other interesting topics are given.

Considering the relevance of the innovative topics listed above, this area was studied. At the same time, the article examines the gaps and problematic aspects of the digital legal system and offers suggestions for relevant areas.

* Ph.D. Candidate, Baku State University

Keywords: *digital law, digitization, artificial intelligence, cyberattack, cyberbullying, cyber environment, online criminal, principle of honesty.*

ПОНЯТИЕ И ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВОГО ПРАВА

Эркин Мусаев*

Резюме

Быстрое развитие технологий в обществе в последние годы привело к наблюдению, что «социальная жизнь» и «виртуальная жизнь» развиваются одновременно. Как следствие, люди начали «жить» в «цифровом мире». Нет никаких сомнений в том, что люди подняли свои права на новый уровень как личности в этом обществе, что требует нового подхода к закону. Как следствие, возникла и в настоящее время развивается совершенно новая область права, известная как «цифровое право». Глобальная цифровизация многих отраслей сделала неизбежным оцифровывание права. Интригующая деталь в этой ситуации заключается в том, как и где эта оцифровка входит в правовую систему.

Объем и определение вышеупомянутой новой области права представлены в этой статье. Кроме того, в статье представлена информация и кейсы по другим интересным темам, таким как принцип справедливости и честности в цифровом праве, возможная проблема безработицы в результате развития этой области и соображения по ее решению, теоретические и практические аспекты новых цифровых подходов к классическим юридическим процедурам и их широкое применение, онлайн-преступность, обратная связь цифровизации с суверенитетом государств, искусственный интеллект, электронный суд, кибербуллинг и др. Учитывая актуальность перечисленных выше инновационных тем, данное направление было изучено. В статье также анализируются недостатки и проблемные элементы электронной судебной системы и даются рекомендации в соответствующих областях.

Ключевые слова: *цифровое право, цифровизация, искусственный интеллект, кибератака, кибербуллинг, киберсреда, онлайн-преступник, принцип честности.*

* Докторант Бакинского государственного университета